

САФЕТ БАНЦОВИЋ

ЕКОНОМСКО-ДЕМОГРАФСКА ОБИЉЕЖЈА ЦАЗИНСКЕ КРАЈИНЕ ИЗМЕЂУ ДВА СВЈЕТСКА РАТА

У раздобљу између два свјетска рата територија цазинског среза углавном се подударала с територијалним опсегом некадашње острожачке капетаније, којом су више од два и по вијска управљали племићи из породице Беширевића, по којим је и овај крај некада носио име Беширевића-нахија. Овај срез се са запада граничио са слуњским, на сјеверу с војничким, с истока с крупским, те на југу с бихаћким. Те границе су имале и своју природну и политичку одређеност. Једним дијелом западне границе (Тржачка Раштела – Штурлић) тече Корана, сјеверну границу чини Глина од Маљевца до Каменог моста, а јужну Уна од Костела до Црног Језера, док дијелом источне границе тече поток Новаца. Границе према западу и сјеверу имао је овај срез још од 1791, а источне и јужне су настале 1851, кад је услед територијалне реорганизације створен посебан острожачки кадилук са сједиштем у Цазину. Овом приликом Мутник, Тржац и Врнограч с околином били су припојени острожачком кадилуку. Прва два су била одвојена од бихаћког, а трећи од крупског кадилука.¹

Дуготрајна османско-турска управа на овим просторима оставила је упечатљиве трагове у друштвеним односима, у свакодневним животним и радним навикама, привреди, трговини и занатству. У овом крају с природним обликом привређивања, недостатком домаћег капитала, притијешњеном оскудицом и непостојањем пруга у периоду између два рата, становништво је било предодређено да се у новим условима живљења бави пољопривредом ограниченог дмета, сточарством и ситном трговином. Због спорог развоја капитализма одржавани су и даље природна привреда и ситна сељачка производња, гдје су у употреби била задржана примитивна оруђа за рад која су и даље имала архаичне облике наслијеђене из далеке прошлости.

Након окупације Босне и Херцеговине, од 1878. до 1881. из овог краја се, према неким подацима, иселило више од 5.000 Муслимана у Турску. "Шта више и толико се заталасало на сеобу да су остављали и непродате земље".² Окупација БиХ је тешко погодила Муслимане који су се потиштени, неодлучни, сумњичави, пуни неповјерења нашли у метежу у новонасталим приликама. Све значајније промјене статуса БиХ и њеног становништва биле су непосредан повод за исељавање великог броја Муслимана. У основи муслиманског исељеничког таласа у Турску налазили су се превасходно психолошки, религијски, политички и економски узроци. Поводе за исељавање треба тражити и у области економских и друштвених односа успостављених након 1878. године, када је слободни сељачки посјед све више долазио под удар родбно-новчаних односа

1 Х. Крешевљаковић, *Цазин и околина*, изд. Исламска диоичка штампарија Сарајево 1934, 3–5; упор Р. Лопатић, *Бихаћ и бихаћка крајина*, Загреб 1890, 127; Ђ. Трухелка, *Опис најљепших средовјечних градова Босне и Херцеговине*, Сарајево 1904, 44.

2 М. Карановић, *Поуње у Босанској крајини*, у: *Насеље и порекло становништва*, Српска Краљевска академија, Српски етнографски зборник, књ. 35, прво одјељење, књ. 20, Београд 1925, 328–329.

и аграрне пренасељености, те није могао својим власницима обезбјеђивати минимум егзистенције. Године 1883, из казинског и крупског среза је 300 житеља затражило дозволу за исељавање у Турску, па су након добијања дозволе кренули колима преко Сарајева и Сандака према новој постојбини.³ Исељенички таласи су се мањим или већим интензитетом настављали и наредних година. На овим акцијама исељавања посебно су се 1910. ангажовали Мујага Сарајлић из Мале Кладуше и Хасан-ага Мулалић из Цазина. Сљедеће године било је у Цазину одобрено 600 пасопа за исељење.⁴ Проучавајући живот исељеника у Турској, др Сулејман Смлатић писао је касније: "...Потомство најстаријих исељеника не зна о мотивима исељавања готово ништа, изузев да су њихови преци ишли у Турску зато што су и други селили. Једна старија Босанка у Анкари (Кадира Беширевић, иселила 1906) рече ми у разговору како је још као дијете чула да је дошао ферман од султана са позивом ко је мој, нека иде мени. Јасно, овдје се ради о агитацији унутар БиХ или извана. Хатица Драгић из Мутника код Цазина, настањена у Адапазару, саопћила ми је да је њена породица иселила 1912. године због честих упада аустроугарских жандара у муслиманске куће".

Обилазећи бихаћки крај, барон Кучера је закључио да је један од главних узрока за исељавање био прелаз с натуралне на новчану привреду. Из котара Босанска Градишка и Цазин, власти су 1980. преселили 238 муслиманских породица у околину Прњавора, гдје су досељеници утемељили нова насеља: Брњавица, Инађол, Селиште, Ситнеж. Међутим, на новим огњиштима-селиштима, већина досељеника се задржала веома кратко. Чим је престала помоћ Земалске владе, већина се вратила у стари крај.

У Цазину је, као и у многим градским насељима у Босни и Херцеговини, био велики удио аграрног становништва. Он се показивао нарочито великим у мјестима у која је споро продирала капиталистичка привреда, или у оним која су остала ван домашаја главних саобраћајних линија. У БиХ је 1910. било 25 насеља с више од 2.000 становника, у којима је аграрно становништво чинило 90–95% укупног становништва. То су, махом, била већа насеља, смјештена искључиво у бањолучком, бихаћком и тuzланском округу, односно у Посавини, Семберији и Поуњу.⁵

По попису из 1895, котар Цазин је обухватио општине Цазин (град), Бегановиће, Буковицу, Чоралиће, Гату, Глоговац, Гњиловац, Градину Градску, Копривњу Доњу, Копривну Горњу, Кракачу, Кривају, Крндију, Кудиће, Лиђане, Лучку, Љубјанкић, Миостру, Мутник, Осредак, Острожац, Пишталине, Поље, Прошић, Рујницу, Слатину, Стијене, Шабиће, Штурлић, Тодорово, Тржац, Врело, среску испоставу Велику Кладушу, Малу Кладушу, Подзвизд, Шиљаковачу, Видовску, Врнограч и Глиницу. Цијели котар је имао 6.518 кућа и 41.026 становника, од којих 32.263 муслимана, 8.300 православних, 557 католика, два евангелика и четири Јевреја. Пољопривредом се бавило 40.335 лица.⁶ По овом пропису, у казинском котару била су насељена укупно 42 мјеста. До 50 становника имало је једно насеље, од 100 до 200 била су два насеља, од 200 до 300 четири

3 Ђ. Микић, *Утицај аустроугарске окупације на карактер социјално-политичких прилика у Босанској крајини у периоду 1878–1895*, Историјски зборник, бр. 4, Бањалука 1983, 88–89; опшир. о исељавању у Турску вид. В. Божићевић, *Емиграција муслимана БиХ у Турску у доба аустроугарске владавине 1878–1918. године*, Хисторијски зборник, год. 3, бр. 1–4, Загреб 1950, 175–184; Ц. Јузбашаић, *Неке напомене о проблематици етничког и друштвеног развоја у Босни и Херцеговини у периоду аустроугарске управе*, Прилози Института за историју, бр. 11–12, Сарајево 1976.

4 Архив Босне и Херцеговине у Сарајеву, фонд Заједничког министарства финансија, Prass (843); такође вид. Prass бр. 1057.

5 И. Хаџибеговић, *Постанак радничке класе у БиХ и њен развој до 1914*, Сарајево 1980, 112.

6 *Hauptersultate Volkszählung in Bosnien und der Herzegovina vom 22. april 1895. Statistischen departement der landesregierung*, Сарајево 1896, 234–235. По званичним подацима аустроугарских власти, у казинском котару, 1885. године, било је 80,39% муслиманског, 18,93% православног, 0,60% католичког становништва и 0,01% Јевреја.

насеља, од 300 до 500 становника осам, до 500 до 1.000 девет насеља, од 1.000 до 1.500 било је осам, од 1.500 до 2.000 било је шест и од 2.000 до 5.000 становника имала су четири насеља.⁷ По попису из 1910, цазински котар је имао укупно 7.795 кућа с укупно 46.357 становника, од којих 24.513 мушких и 21.844 женских. У конфесионалном погледу, по овом попису било је 36.426 муслимана, 9.323 православаца и 600 католика.⁸ На 1.000 мушкараца године 1885. биле су 873 жене, а десет година касније 906 жена. По попису из 1910, пољопривредом се бавило 45.306 лица, од којих 35.736 муслимана, 9.126 православаца и 438 католика.

Цазин је био највеће насеље у овом крају. Он се почео развијати од 1851, кад је постао средиште острожачког кадилука у бихаћком саншаку. До тада је, попут осталих насеља, био тврђавског типа. Обиљежја нешто уређенијег административног центра почео је добијати након аустроугарске окупације, кад су у њему подигнуте прве модерније зграде. Зграда котарског уреда и суда подигнута је 1896, беледија и болница 1891, као и медреса са месцидом. На отварање апотеке морало се чекати све до 1932. године. Цазин је био пети град у Босни и Херцеговини који је изградио водовод. У граду је 1907. отворена кираетхана (читаоница), а 1910. основано ватрогасно добротворно друштво, затим Цемијет-сабире (муслиманско антиалкохоличарско друштво), Пчеларско друштво и српска читаоница. Велика Кладуша је добила кираетхану 1908, а Ватрогасно друштво 1911. године.⁹

Цазин је 1885. имао укупно 1.681 становника, од којих 1.618 муслимана, 41 православца и 22 римокатолика. Десет година касније, имао је 1.953 становника од којих 1.782 муслимана, 83 православаца, три Јевреја и 83 римокатолика. По попису из 1910, имао је 2.321 становника од којих 2.114 муслимана, 113 православаца, 93 католика и једног Јевреја.¹⁰ Православно становништво је превладало у Градини, Осредку, Пишталинама, Тржачкој Раштели, Врелу и Врнограчу. Посљедњих година 19. стољећа, у Цазину је било десет државних и један општински чиновник, петорица хоџа, 17 бегова и ага и 37 кметова.¹¹ По подацима Р. Лопашећа, у цијелом цазинском котару било је тада 79 ага, 7.437 слободних власника земље и 1.180 кметова, док су у бихаћком биле 123 аге, 3.129 слободних власника земље и 2.379 кметова, те у крупском 106 ага, 3.714 слободних сељака и 6.442 кмета.¹²

Усљед дјеловања низа различитих историјских, економских и друштвених фактора, стање и односи у цазинском крају нису битније мијењани ни у периоду између два свјетска рата. Конзервисани остаци прохујалих времена и својеврсног "мираза" историје остали су и даље очувани. Новине су споро пристизале у овај крај, а још спорије биле прихватане у насталом незнању и општој безизгледности. По записима савременика који су обилазили овај крај између два рата, он је био "нун природних красота, старих кула и градова", а његови становници "припрости, ванредно добри, сусретљиви и дочекани људи".¹³ Бранко Загорац је писао да Цазинска крајина има нешто типично своје, тако да му је и конфигурација тла изгледала друкчија. "Некад љути Крајишници, живјели су стално у борбама и бунама, сад су мирни ратари... Знојем својим и жуљевитим рукама зарађују за се и за друге."¹⁴

7 Исто.

8 Резултати пописа житаљства у Босни и Херцеговини од 27.9.1910, Сарајево 1912, 252.

9 Б. Пејановић, *Културно-просветна хумана и социјална друштва у Босни и Херцеговини за време аустријске владавине*, Сарајево 1930, 94.

10 Резултати пописа житаљства у Босни и Херцеговини од 27.9.1910. 248.

11 Р. Лопашећа, *нав. дјело*, 127.

12 Р. Лопашећа, *нав. дјело*, 14.

13 А. Равлић, *Велика Кладуша кроз стољећа* (даље: *Велика Кладуша*), Ријека, 1987, 190.

14 А. Равлић *Велика Кладуша*, 190.

Главна занимање становништва и у међуратном раздобљу остали су ратарство и сточарство, од чега је живио највећи број породица. За прехрану је био најважнији кукуруз, "ако он изда, становништво пати". Сматрали су га кориснијим и бољим за обрађивање од пшенице, јечма и ражи. Рад око кукуруза није увијек доносио и очекиване приносе, па су неки савременици забиљежили да је било смијешно посматрати кад се у околини Цазина утркују муслимански копачи при копању кукуруза, а други их задиркују: "Узори плитко, посиј ритко, превуци граном, па хајд у Сријем за храном". Поред кукуруза као главне житарице, сијани су још јечам, зоб и раж, која је сијана већином због "ритка" за покривање појата. Пшеница је трошена за свечаније тренутке: православци су је трошили за вријеме поста, а муслимани за Рамазан. Раж је мијешана с пшеницом за пост. Од проса и кукуруза прављен је хљеб који се јео с киселим млијеком.¹⁵ Осим тога, у овом крају успијевало је и разно воће: ораси, кестење, јабуке, крушке, шљиве и брескве. Домаћи капитал је искориштавао орахово и кестеново дрво које се развило као самоникла шумска култура. У неким предјелима успијевала је и винова лоза "шпањолка". Гајене су јабуке петроваче, звечаљке, крушке јечмењаче, дињаке и батваче. Сматрало се за "севап" и задужбину укалемити што више дивљака и пресадити их код куће. Цазински срез је имао 330,05 ха вртова и воћњака, затим 1,21 ха винограда и 3.742 ха ливада, али и 6,59 ха неплодне земље, те 17.469,18 ха шуме. Постотак шумовитости износио је 26,26%, на једног становника долазило је 0,3702 ха шуме, на једно крупно грло стоке 0,7947 ха пашњака, 0,0555 ха ливада и 2,0933 ха њива.¹⁶

Од индустријских биљака успијевали су лан и конопља, а од поврћа је највише сијан кромпир. Што се тиче домаћих животиња, становништво је већ по дугој традицији гајило највише коње и говеда, те у мањој мјери ситнију стоку. Утрке коња су представљале прави догађај за мјештани. Утркама су присуствовале и "хаце сиједе браде" из цијеле Крајине, који су по неколико дана ишли пјешнице, биједно одјевени да виде "обдуљу". Осим ових коња, гајени су и коњи који су служили за орање. За довоз трговачке робе од жељезничке станице у Бос. Новом до Бос. Крупе, Бихаћа и Цазина употребљавана су коњска кола, гвоздених осовина и окованих котача. Тиме је пужана могућност мањем дијелу мјесног становништва за додатне изворе прихода.

У цазинском крају није било никаквог посебног занатства. Тек се по неколико калајџија бавило својим послом повремено у Цазину, Пећи граду, Бихаћу и Бос. Крупи, ходајући по селима и калајџишући бакрено посуђе. По селима су на цијени били ковачи и "мајстори" који су правили сеоске куће и стаје. Било је, такође, много самоуких мајстора разних занимања, понајвише из нужде, ради подмиривања разних личних и сеоских потреба, при чему је долазило и до размјене знања и добара. У Пећи граду су прављени српови и ножеви, а у изради ћилима предњачиле су вриједне ткаље у Пећи граду и Цетини.¹⁷

Села су била разбијеног типа, што су условили конфигурација терена и историјско-политички фактори, подијељена већином по сродничким групама. Један од узрока таквог размјештаја била је и чињеница да се на овом подручју дуго налазила граница, па се лакше могао чувати иметак од пљачке и ватре при нападима. Куће и остале зграде су грађене од дрвета, а након 1918. су се мјестимично почеле покривати цријепом. Међутим, они сиромашнији су и даље покривали куће шашом. Већина кућа у Крајини имала је квадратни облик: на два дијела, подрум и собе и простор с димњаком за кухање. Горњи дио куће је био већи и шири на све четири стране од доњег. Подрум је био од дрвета и шепера. Цијела кућа је од дрвене грађе, облијепљена земљом која је помијешана с пшеничном пљевом и обијељена приједорском земљом, коју су продавали сеоски трговци.

15 М. Карановић, *нав. дјело*, 313–316.

16 Ј. Зубовић, *Природна богатства Врбаске бановине*, Развитак, год. 4, бр. 6, 1937.

17 А. Равлић, *Велика Кладуша*, 179; вид. такође С. Слатић, *Цазинска комуна. Привредно-географске карактеристике и могућности развоја*, Географски преглед, 6, Сарајево 1962.

Басамаци су били изван куће, а огњишта насред куће. У собама које нису имале "околице" ни "бањице-хамамцика" налазиле су се пећи с удубљеним цигленим петњацима. Током времена су "вуруне" у собама с цигластим (глазираним) плавим петњацима све више потискивале зидане пећи. Била је изражена потреба да се и зими може нешто зготовити од јела. Пошто је у овим крајевима владала оскудица у дрвима, на тим шпоретима је печен и хљеб, па је он прегорјевао споља, а унутра остајао недопечен. Собе су имале већи број прозора. У подруму су држана говеда и коњи, а дијелови за овце (сдуруми) били су уз подрум са засебним малим кровом. Једино су били издвојени кукурузана и амбар. Имућнији људи су имали и мусафирхану (заседна зграда и соба).¹⁸

Између два рата је на подручју цазинског среза био приличан број кафана, крчми и гостионица, заживјелих још у доба аустроугарске управе. Отварањем ових кафана, власт је доприносила осиромашењу села и ширењу алкохолизма, јер су сељаци по појединим селима често продавали кметска права само да би се домогли новца за кафану. По виђењу савременика и после је 1918. је "свијет доста олан пићу успркос настојању са стране позваних". Изузетно су били популарни и народни "пивачи" који су пјевали јуначке пјесме по беговским кућама и кафанама. Елементи старе народне традиције очувани су дуго у овом крају, па су и даље његовани. Неким људима је пјевање пародних пјесама био једино занимање, а неким је било узгредно. Већини ових пјевача није остало записано ни име. Савременици су забиљежили и атмосферу кафанског живота у Крајипи; под утицајем кафе и дуванског дима, "без икаквог критичког расуђивања", људи примају све што се прича о добрим и лијепим насељима мухацира у Турској, о онима који су отишли до 1918, али и онима који су масовно кренули на пут повратка и након те године. Шта говорник причао да причао, сви му потврђују у један глас: "Јест тако је *"виреми"*, стављајући ногу преко ноге од мерака. А кад неко на скуповима православног становништва почне сукати, "одмах се сви загледају и прасну у смијех".¹⁹

Исељавање Муслимана из Крајине узело је посебно маха двадесетих година овог вијека. По казивању Мехмеда Мехмедовића (у Турској Севила) и Бајрама Исаковића (Карадумана), о чему посебно пише С. Смлатић, у мају 1926. године у Ердек, мали градић – касабу у лијепој и питомој ували Ердечког залива па јужној обали Мраморног мора, досељене су муслиманске породице, већином с подручја цазипске и босанскокрупске општине. Међу њима су били најбројнији Хамулићи (ново презиме Туна) с 20 кућа, родом из Стијене код Цазина, затим Торомановићи (Џица и Сертељ) с 15 кућа, из Доње и Горње Копривне. Нешто су мање биле породице: Сивића, Хоџића, Потуровића из Стијене, Мехмедовића из Копривне, Суљкановића, Исаковића, Ченановића и Велића из Бужима, Хаџића из Махмић-села, Реџића и Хердића из Поља и Гњилавца, Харбапи из Мутника, Скакићи из Тржца, Велагићи и Бајрићи (Акјуз) из Цазина, Сагрковићи-Смлатићи из Бужима, Огрешевићи из Брековице (Бихаћ) и друге.²⁰ О разлозима одласка своје породице у

18 М. Карановић, *нав дјело*, 305; упор. С. Вукосављевић, *Историја сељачког друштва*, 2, Социологија становања, САНУ, Београд 1965, 69.

19 Крешевљаковић наводи да је један од најпознатијих пјевача из прве половине 19. вијека био Ђерим Ђајић, пјевач последњег острожачког капетана Мурат-бега, а говорило се да је знао 366 пјесама. Чајић је умро 1845. у Цазину, а његов син Махмуд и унук Машо су наставили ту традицију. Познат је и пјевач Алија Просић-Бабић из Острожца. Најомиљенији јунаци у тим пјесмама били су Мујо Хрњица и Будалина Тале, Тале Личанин или Тале од Орашца. Многе пјесме су почињале овим стиховима: "Ој, Крајино, крвава хаљино, крвава си откад си постала"... с крвљу ручак, а с крвљу вечера, свака крвава жваће залогаје"... Никад бијела данка ни одмора" (нав. према М. Карановић, *нав дјело*, 330).

20 Вид. опшир. С. Смлатић, *Босанци у Ердеху и Турској*, Наш свијет, бр. 67, децембра 1970; Исти, *Национални осјећај исељеника-Муслимана српскохрватског језика у Турској* (Фонд истраживачког пројекта *Међунационални односи у Југославији и проблеми федерализма*, шапирографирано издање Института за друштвена истраживања Факултета политичких наука, Сарајево 1971); Исти, *Yazlık-köy – највеће босанско село у Адапазарском вилајету*, Географски преглед, 11-12, Сарајево 1969.

Турску С. Смлатић је писао: "...Породична задруга у којој сам растао као дијете (Пећиград код Цазина) посједовала је мало обрадиве површине према укупном броју чланова породице. У кризним годинама какве су биле 1928/29. мој отац је, у договору са браћом и својим оцем, одлучио да се иселе у Турску. Поступио је, ипак, опрезно не отуђивши свој дио иметка, него је путни трошак осигурао на други начин. Моја породица и хиљаде других иселили су се тада због тешких економских прилика, надајући се, да ће у Турској добити више обрадице земље и боље живјети. Тадањим иселеницима из БиХ (већином из Бихаћке крајине), турске власти су понудиле и додјељивање кућа и посједа грчког становништва иселеног из Егејског, Мраморног и Средоземног приморја, након турско-грчког рата 1919-1922. године. Већина досељеника је то прихватила и настанила се по напуштеним селима. Ненавикнути на врућу климу, дијелом мочварне и маларијне крајеве, иселеници-Босанци су у великом броју умирали и скупо платили процес адаптације у новој природној средини. Неки су одбили да се насељавају у таквој средини (мој отац је био међу њима), већ су остали у граду Соке и живјели од сезонске зараде".

Према попису извршеном 1921, цазински срез је имао 41.325 становника, од којих 31.480 муслимана, 9.188 православних, 652 римокатолика и два гркокатолика. Десет година касније, срез је имао 47.283 становника (23.915 мушких и 23.368 женских). Број становника је за тих десет година порастао за 5.958, или за 14,42%. У истом раздобљу се број становника у бихаћком срезу повећао за 19,18% (32.361-27.152), у бањалучком за 27,33%, у приједорском за 23,61% и слично. Цазин је 1921. године имао 405 кућа са 411 домаћинства и 1.998 становника (1.102 мушка и 986 женских), од којих 70 православних, 76 римокатолика, 20 гркокатолика и 2.087 муслимана. У односу на 1910, Цазин је имао 332 становника, или 14,25% мање; по попису из 1931. имао је 1.150 домаћинства са 6.154 становника. Број становника се у односу на 1921. повећао за цијелих 208,01%, или за 4.156 лица.²¹ По попису из 1931, острожачка општина је имала 678 домаћинства са 4.036 становника, општина Пећиград 1.257 домаћинства са 7.491 становником, Стијене 672 домаћинства са 3.896 житеља, Тржачка Раццела 1.213 домаћинства са 8.990 становника и Врнограч 1.570 домаћинства са 9.657 становника.²²

Велика бољка цијелог овог подручја био је висок проценат неписмености становништва који је спадао међу највеће у земљи. Веома мали проценат дјеце школског узраста похађао је школу, док су старија лица била готово сва неписмена. По подацима *Алманаха* за 1927, бихаћко-цазински срез је тада имао 17 школа са 40 одјељења, 38 учитеља и 4 одјељења, с 4 учитеља и 150 ђака. Школски срез Бихаћ који је административно обухватао срезове Бихаћ, Бос. Крупну и Цазин имао је школски 1930/31. године 33 основне школе са 70 одјељења, два дјечија забавишта, 66 школских соба, једну гимнастичку дворану, 69 учитеља и 3.884 ученика. Једна школа је долазила на 3.589 становника, а укупан број неписмене дјеце био је највећи у врбаској бановини.²³

21 Дефинитивни резултати пописа становништва од 21. јануара 1921, Сарајево 1932, 174; С. Стојановић, *Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка*, књ. 4, Загреб 1929, 857.

22 Упор. *Претходни резултати пописа становништва од 31. марта 1931. године у Краљевини Југославији*, Београд 1931, 14; *Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. марта 1931*, књ. 1, Београд 1937, 111.

23 *Алманах Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, св. 3, део 7, 8, 9, 1927-1928, Загреб 1927, 384; упор. М. Папић, *Школство у Босни и Херцеговини 1918-1941*, Сарајево 1984, 73; Ђ. Пејановић, *Средње и стручне школе у Босни и Херцеговини*, Сарајево 1953, 325; вид. и *алманах Краљевине Југославије*, 4 јубиларни свезак 1929-1931, Загреб 1931, 401, 410; А. Равлић, *Цазин. Љетопис Ф. К. Крајина*, Босанска градишка 1984, 128.

По подацима добијеним из пописа становништва 1931, стање писмености у цазинском срезу било је следеће:

писмени	мушкарци	жене	свега
11-19 год.	1.334 (34,7%)	185 (5,3%)	1.529 (20,8%)
20-39 год.	2.030 (29,2%)	211 (2,9%)	2.241 (15,7%)
40-59 год.	638 (18,9%)	32 (1,0%)	670 (10,3%)
60 и више	70 (7,3%)	5 (0,6%)	75 (4,0%)

Укупно је било писмених 4.515 (15,1%) и то мушкарца 4082, или 26,9% и жена 432, или 2,9%. С друге стране, број неписмених увелико је премашивао број писмених:

неписмени	мушкарци	жене	свега
11-19 год.	2.523 (65,3%)	3.293 (94,7%)	5.825 (79,2%)
20-39 год.	4.916 (70,8%)	7.076 (97,1%)	11.992 (94,3%)
40-59 год.	2.734 (81%)	3.121 (99%)	5.855 (89,7%)
60 и више	893 (92,7%)	895 (99,4%)	1.788 (96%)

Укупно је било неписмених мушкараца 11.075 (73,1%) и 14.385 жена (97,1%), што је износило 25.460 (84,9%) неписмених лица.²⁴

Сваки корак на унапређењу школства у овом крају имао је изузетан значај. Државна мјешовита грађанска школа отворена у Цазину 1938. имала је пољопривредни смјер. На тражење општине, тај смјер је 1939. замијењен трговачким – тада је школа постала мјешовита. Од 40 ученика, у првој години биле су само три ученице.

Резултати просвјете на босанском селу били су за већину сељака у томе да се добије какав положај с добром платом у државној служби, пошто за сељака није било школе ако не жели да му син постане "жандарм или финан", или да га пошаље у свијет трбухом за крухом. Стога је сељак према школи остајао неповјерљив; она му је "један кулук, за дјецу губљење времена, које би могла да искористе у привредно корисном раду". У таквом условима долазиле су на свијет нове генерације сељака које су као једини плус над старијима имале само то што су завршиле основну школу.

²⁴ Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. марта 1931. године, књ. 3, Београд 1938, 114. У листу *Гајрет* наводи се разговор између писца текста и једног Муслимана, сељака Шабана, који не допушта женској дјечи да иду у школу: "Ето, нек' иду за овцама, а послјие зна им се опет посо. Ни мати им није ишла у школу, па опет живи...", на шта му писац одговара: "... и женско треба да зна радити свој посао како треба. Ако ће женска чељад доћи до тог умијећа. Школом и једино школом. У школи се стиче знање. Ту се добива основа а онда, кад му се развије и расвијетли ум, свако чељаде само по себи напредује. Онда иде у корак с временом. Мој Шабане, вријеме пролази а ми заостајемо" (навод према *Гајрет*, бр. 14, год. XIX, Сарајево 1938).

Међутим, на том се и све завршавало. Они у школи нису стицали ништа осим голе писмености коју су брзо заборављали, без икаквог даљег контакта с књигом и просвјетом. Утицај конзервативних елемената на селу био је веома велики, пошто је тамо и даље владао патријархализам.

Покушај да се оснују народне књижнице и читаонице није давао жељене резултате. Једно зато што у њима није било књига које би сељак разумио, нити је било таквих књига, а друго што сељак није био свјестан значаја књиге и дневних листова. Књижнице и читаонице су се извргле у обичне сеоске кафане и мјеста за састанке, на којима су препричаване сеоске беспослице. Књиге су разнесене по селима или "попушене као цигар-паге", а неки ормани са књигама који су долазили у село нису никада ни отворени.²⁵ У посебно тешком положају налазило се муслиманско становништво, јер се тешко привикавало на нове услове живљења, притиснуто вјековима канонима и начином живота који су стварали зачарани круг, а око њега су се одбијале готово све новине што су долазиле са стране и изазивале подозрење и страх.

Свјетовно образовање надомјештано је духовним и вјерским, пошто су религија и традиција заузимале веома важно мјесто у свакодневном животу овог становништва, његовим обичајима и размишљањима. У цазинском крају су између два рата постојале 43 цамије и један месид. У Цазину се налазила и највећа цамија у којој је, по писању Хамдије Крешевљаковића, цуму клањало и до 2.000 људи, на основу чега је он закључио да нигдје "сигурно више се свијета не сабере ни на једном мјесту на Балкану до Стамбола".²⁶ Осим ове цамије истицала се и цамија у Великој Кладуши, саграђена 1901. године; обје цамије су имале камена минарета. Поред њих су и остале биле релативно добро очуване. Њихово издржавање било је препуштено становништву које их је поправљало, градило и чувало. Уз сваку од њих налазила се цематска кућа у којој је становао имам. Цематлије су давале имаму огрев и жито; ко је имао једног коња био је дужан дотјерати имаму товар дрва, а ко је имао винце давао је кола дрва.²⁷ Од сваке мушке главе старости изнад 12 година, имам је добијао "варићак" који није био карактеристичан за друге крајеве Босне и Херцеговине. Поред цамија је у срезу постојао и 51 мектеб: 17 иптидаија, 19 једногодишњих и 15. тзв. сибијан-мектаба. У Цазину је постојала и медреса која је затворена 1920. године. Православно становништво је имало осам цркава у четири парохије; прва црква је саграђена за везировања Осман Топал-паше, око 1861–1869. године. Између ових објеката истицале су се цркве у Великој Кладуши и Пишталинама.

Осим социјалних, економских и просвјетних тешкоћа, овај крај је притискао и недостатак одговарајуће здравствене службе. Болести и висока стопа морталитета били су нераздвојни пратиоци живота ових људи. Крајем 1922. и почетком 1923, овдје је харала епидемија црних богиња, а такођер у санском, крупском и бихаћком срезу, па је било заражено 90 села у којим је забиљежено 350 случајева обољења. У цазинском срезу је 1934. рођено 2.564 дјецe, а умрло је 1.740; године 1935. рођено је 2.251, а умрло је 1.740; сљедеће, 1936. било је 2.635 рођених, а 1.274 умрлих; 1937. било је 2.210 рођених, а 1.056 умрлих; 1938. је рођено 2.121, а умрло 1.148; наредне, 1939. рођена су 5.083 дјечака и 4.669 дјевојчица, а умрло је 975 мушке и 886 женске дјецe. У раздобљу 1936–1939. године рођено је 9.456 а умрло 4.589 дјецe. Смртност на 1.000 одојчади била је изузетно висока и износила је 191 новорођенче.²⁸

Неповољне здравствене прилике и висока стопа морталитета погоршавали су ионако незавидне прилике у којим се налазила већина становништва. Оно се налазило на маргинама било

25 И. Грб ић, *Босанско село, његова просвета и његова омладина*, Преглед, књ. 13., св. 163–164, год. 11, Сарајево 1937, 520–522.

26 Х. Крешевљаковић, *нав. дјело*, 8–9, 100.

27 *Иста*.

28 *Статистички годишњак Краљевине Југославије 1938–1939*, Београд 1939, 136, 144.

каких економских кретања која би водила овај крај из заосталости. У таквом тешком стању су акције попут отварања болнице у Цазину, изградња моста Врнограч-Топуско, изградње пропуста на путу код Цазина, моста код Велике Кладуше, или водовода у Тодорову, слављени и обиљежавани као крупни догађаји и празници. Стање је било веома тешко широм Босне и Херцеговине, а поготово у Босанској крајини.²⁹ "Општа је позната чињеница да је стандард живота управо овдашњег пољопривредника на најнижем степену у држави. Код нас се великим делом сељак храни хлебом, а углавном кукурузом. Пости се пола године. Куће су ниске а станови мрачни, често нема ни прозора, спава се на голом поду, слами, сену или лишћу. Постељних ствари уопште нема. Храна је врло слаба. Месо се једе два три пута годишње. Деца усред зиме иду боса у школу. Врло је често и стока у истом одељењу са укућанима." Тако су оцјењиване прилике у селима Босанске крајине.³⁰

Становништво у цазинском крају је, поред својих свакодневних обавеза и кућног привређивања, било обавезно да одржава и путеве у срезу. Према Закону о самоупрвним путевима и Уредби о категорисању путева на државне и самоуправне (оне што их срезови и општине треба сами да одржавају) захтијevano је да народ цазинског среза сам одржава 82 км "бановинског пута" првог реда и 63 км другог реда, што је представљало велику тешкоћу, јер је "становништво среза цазинског 90% земљорадничко, без икакве индустрије, фабрике или ма каква рудника, а још је сиромашно, оно није у стању издржавати, осим општинског и својих сеоских путева, својом снагом 145 км бановинског пута," рекао је тадашњи народни посланик овог краја, Хасан Торомановић, залажући се да се бановински пут преведе у ред државног пута.³¹

Такво стање живота с општом неизвјесношћу и немогућношћу да се обезбиједи прехрана и опстанак на сопственој земљи покренуло је многе у економску миграцију, у потрагу за зарадом у друге крајеве широм Југославије, без сувишног бирања посла, али и ван граница земље. Животна утакмица у непокретној потрази за бољим условима и сигурнијим начином привређивања остављала је дубоке трагове у душама оних који су били приморани да мијењају средине. Исељавања су имала неповољан ефекат на старе крајеве из којих су полазили многи из Босне и Херцеговине у потрази за бољим животом. "Болно је свако премештање из завичајног у други крај. Као ишчупана и пресађена биљка и човек мора одболовати прилагођавање другој средини. Уколико је миграциони крај уједињенији и друкчији од матичне области, утолико је прилагођавање ишло теже, посебно за старије људе".³²

Слика по селима Цазинске крајине и шире била је више него поразна. Село Брезова Коса је пред 2. свјетски рат имало око 140 кућа. Највише су сијани кукуруз, пшеница, јечам, зоб и раж. Становништво је ишло на сезонске радове у Београд, Завидовиће, Дубицу. У селу није било школа.³³ Становништво из Пећиграда, Горње и Доње Лучке је, такође, ишло на сезонски рад у Љубљану или Београд, а неки су појединачно одлазили у Француску, Белгију или обје Америке, али су се и враћали. Неколико породица се 1926. одселило у Турску. Код људи је постојало велико

29 *Врбаске новине*, бројеви 1395, 1412, 1439, 1440, 1493; у периоду између два рата у Кладуши је било свега десетак занатлијских радњи, 3 босанске кафане, 5 гостионица и 3 трговачке радње (опшир. вид. С. С м л а т и ћ, *Проблеми урбанизације у великокладушкој комуни*, Историјски зборник, бр. 2, Бањалука 1981).

30 Архив Босанске крајине у Бањалуци, Записник са сједнице 10. Банског већа врбаске бановине од 19–21. фебруара 1940.

31 А. Равлић, *Велика Кладуша*, 184–185.

32 М. Екмечић, *Интернационални и интерконтинентални миграциони покрети из југословенских земаља од краја 18. вијека од 1941. године*, *Годишњак Друштва историчара БиХ*, год. 20, Сарајево 1974, 128–134.

33 Регионални музеј Поуња (даље: РМП) у Бихаћу, Фонд оригиналних изјава (даље: ФОИ), кут. 1, изјава 2.

интересовање за посао на страни, али га је било врло тешко добити.³⁴ Становништво из Тржца, Тржачке Платнице и Тржачке Раштеле одлазило је на рад у Загреб, Љубљану, Београд, али и у Француску, Белгију, Њемачку и Америку.³⁵ Мушкарци из Рујнице, Крндија и Буковице ишли су на сезонске радове у Београд и Нови Сад, гдје су радили на истовару соли.³⁶ Из Криваје су људи, такође, ишли на рад, највише у Београд и нешто мање у Словенију, а појединачно и на амерички континент, Француску и Белгију.³⁷ Из Горње Копривне су, такође, одлазили у том правцу, али је добар број мушкараца, радећи на сезонским пословима, остајао да живи тамо.³⁸ Из Слатине су мушкарци ишли на сезонске радове у Србију, јер их није могла исхранити земља. Приличан број их је отишао у Француску и Белгију. Они који би се вратили и куповали су земљу или поправљали своје куће. Из Глоговца се ишло на рад у Београд, у којем су неки остали да живе, док су други отишли у Турску.³⁹ Из Пјанића се ишло на рад у Америку, Француску и Белгију, а такођер из Мутника, Торалића, Клиса, Подградине, Осредка, Врела, Острошца и других села. Сезонски радови су неријетко завршавани тако што су људи остајали у новим постојбинама, јер у завичају нису имали шта да траже. Спас и сигурније изворе егзистенције могли су, пак, потражити по европским земљама и обје Америке, одакле су се појединци враћали с нешто уштећевине, куповали земљу и стоку и правили нове куће.⁴⁰

Био је то даљи наставак животне борбе заједно с оним који су ту стално били, на том сиромашном тлу, против сурових људи тешке судбине и неизвјесности.

Сафет Банцовић

ECONOMIC-DEMOGRAPHIC CHARACTERISTICS OF CAZINSKA KRAJINA (CAZIN BORDERLAND) BETWEEN TWO WORLD WARS

Summary

The long Ottoman administration in these areas has left impressive traces in social relations, everyday life and working habits, economy, trade and handicrafts. In this region, with natural form of economy, shortage of domestic capital, pressed with poverty and lack of railway lines in the period between two world wars, the population was predetermined to occupy themselves, under the new conditions of living, with agriculture of limited range, cattle breeding and small commerce. On account of the slow development of capitalism there were maintained natural economy and small peasant production in which were kept primitive working implements, that still had archaic forms, inherited from the remote past. Diseases and high natality and death rates were inseparable companions of these people's lives. Unfavourable health conditions, high rate of mortality, made the already unenviable circumstances under which the majority of population has found itself, on the margins of the more intensive economic movements which did not lead out these regions from backwardness, but closed it even more into provincial monotony and autarky.

- 34 РМП, ФОИ, Изјава бр. 3.
35 РМП, ФОИ, изјава бр. 4.
36 РМП, ФОИ, изјава бр. 5.
37 РМП, ФОИ, изјава бр. 6.
38 РМП, ФОИ, изјава бр. 8.
39 РМП, ФОИ, изјава бр. 10.
40 РМП, ФОИ, изјава бр. 13-19.